

Osmanlı Döneminde Tarsus (1516-1923)

Abdullah POŞ*

Özet: Tarsus ve çevresinde yapılan arkeolojik kazılarda M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzanan yerleşim kalıntılarına rastlanmaktadır. Tarihi bu kadar eskilere dayanan şehrin ilk defa kim tarafından ve ne zaman kurulduğu tam olarak tespit edilemese de, Tarsus'un ilk çağlardan beri mamur bir şehir olduğu anlaşılmaktadır. Tarsus, stratejik konumundan dolayı uzun bir süre Kilikya'nın hem yönetim, hem de ticaret merkezi olmuştur. Bu sebeple Kilikya'ya hakim olmak isteyen devletler, Tarsus'u ele geçirmek zorunda kalmışlardır. Tarsus, Asurlulardan itibaren Mısırlular, Hititler, Fenikeliler, Kilikyalılar, Pers İmparatorluğu, Makedonya Krallığı, Selefkoslar ve Romalıların egemenliği altında kaldı. Daha sonra Müslümanlarla Bizans, Ermeni ve Haçlılar arasında bir çok kez el değiştiren şehri, Yavuz Sultan Selim 1516'da Mısır seferi sırasında fethetti. Tarsus ve çevresi 1832-1840 yılları arasında Mısırlı İbrahim Paşa'nın elinde kaldı. 1840'tan 17 Aralık 1918'e kadar yine Osmanlıların hakimiyetinde olan şehir, bu tarihten itibaren 27 Aralık 1921'e kadar Fransızların işgali altında kaldı. Aynı tarihte yapılan Ankara Anlaşması ile işgal sona erdi. Osmanlılar, Tarsus'u fethettiklerinde, sancağın sınırları içerisinde beş kale bulunuyordu. Bunlar Tarsus, Külek, Namrun, Babarun ve Sinab kaleleridir. Tarsus'un idarî yapısı, XVI. yüzyılın sonlarına doğru belirginleşmiştir. Uzun süre altı nâhiyeli bir sancak olan şehrin idarî taksimatında 1850'li yıllarda büyük değişiklikler olmuştur. Bu dönemde bir yandan yeni nâhiyeler kurulurken, bir yandan da Mersin sürekli gelişmiş ve 1864'de Tarsus'tan ayrılarak kaza statüsüne yükseltilmiştir. Daha önce Tarsus'a bağlı olan Gökçeli ve Elvanlı nâhiyeleri bu tarihte Mersin Kazası'na dahil edildi. Bu değişikliklerden sonra Tarsus, merkez nâhiye, Kusun, Ulaş, Kuştemür, Tekeli, Namrun, Külek ve Canibşehir olmak üzere sekiz idarî birime ayrıldı. Osmanlılar zamanında Tarsus nüfusunun büyük bir kısmı, Müslümanlardan müteşekkildi. Onların yanında az sayıda Ermeni, Rum ve Mârûni de yaşamını sürdürmekteydi. Her grup, dinî ve kültürel faaliyetlerini serbestçe kendilerine ait kurumlarında yapabilmekteydi. Böylece toplumun çeşitli dinî ve kültürel kesimleri kendileri olma özelliğini kaybetmeden bir arada yaşama imkânı bulabilmekteydi.

Anahtar Kelimeler: Tarsus, Osmanlılar, Türkmenler, Ermeniler, Rumlar, Mârûniler.

* Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İslam Tarihi Anabilim Dalı Doktora Öğrencisi.

Tarsus: In the Period of Otoman Empire (1516-1923)

Abstract: Although not known is foundation date exactly, Tarsus has always been administrative, cultural and commercial center throughout its history. For this reason, most of the countries which wants to dominate the Middle East tried to conquer this region. As a matter of the fact that, before Ottoman Empire, Tarsus remained under the sovereignty of Assyrians, Hittites, Egyptians, Cilicians, Macedonians, Umayyad, Abbasid and Mamluks dominations. Ottoman Empire conquered Tarsus in 1516. Tarsus has been six administrations formerly, but its number of administrations rised to eleven in 1864. In the same year, after Mersin has become a seperate city, Elvanli and Gokceli, which were the administrations of Tarsus were tied to Mersin. So, the number of administrations of Tarsus decreased to eight. In the period of Otoman Empire, in Tarsus had been living Turkoman, Armenians, Greeks and Maronites.

Keywords: Tarsus, Otoman Empire, Turkoman, Armenians, Greeks, Maronites.

Giriş

Bu çalışmada Kilikya'nın önemli kentlerinden biri olan Tarsus ele alınacaktır. Önce şehrin tarihî geçmişi kısaca özetlenecek, ardından da Osmanlı döneminde bir sancak olan Tarsus'un fizikî, idarî ve sosyal yapısı üzerinde durulacaktır.

Tarsus ve çevresinde özellikle de Gözlükule'de¹ yapılan arkeolojik kazılarda M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzanan yerleşim kalıntılarına rastlanmaktadır.² Bu kazılar sonucu ortaya çıkan belgeler ve diğer tarih vesikaları, Tarsus'un ilk çağlardan beri mamur bir şehir olduğunu göstermektedir. Fakat tarihi bu kadar eskilere dayanan şehrin ilk defa kim tarafından ve ne zaman kurulduğu tam olarak tespit edilememektedir.

¹ Şehrin güneyinde 20-25 m. yüksekliğinde bir höyüktür. M.Ö. 5000'li yıllarda kurulmuş bir yerleşim yeridir. İlk Çağda Tarsus'un limanı olarak kullanılmıştır. Bk. Bayrak, M. Orhan, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, İstanbul 1992, s. 247.

² Özgüç, Tahsin, "Gözlükule Kazıları", *Belleten XI*, sy: 41, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1947, s. 364-367; Öz, Hikmet, *Bilinmeyen Tarsus*, Ankara, 1998, s. 25.

Bazı eserlerde, Asur hükümdarı Sardanapale'nin mezarının Tarsus'un güneybatısındaki Anchiale'de³ olduğu ve mezarının kitabesinde Tarsus ile Anchiale'nin Sardanapale tarafından bir günde kurulduğu nakledilir.⁴

Besim Darkot ve Ali Sinan Bilgili de bu bilgilere dayanarak Tarsus'un, Sardanapale (M.Ö. 668-626) tarafından kurulmuş olabileceğini ileri sürerler.⁵ Fakat o dönemin tarihî olaylarına bakılırsa, şehrin M.Ö. IX. yüzyılda veya daha önceki bir tarihte kurulduğu anlaşılmaktadır. Mesela, Şemseddin Sâmî, Tarsus'un Fenikeliler tarafından kurulduğunu yazmaktadır.⁶ Fenikelilerin M.Ö. XI. asrın sonlarına doğru Çukurova'da buldukları bilinmektedir.⁷ Yine bölge tarihiyle ilgili bilgi veren kaynakların bir çoğu, M.Ö. IX. asırda Tarsus'un Kilikya'nın başkenti olduğunu, Asurluların buraya bir çok sefer düzenlediğini ve bu akınlar sonucunda Tarsus'un yönetimine kendilerine yakın kişileri geçirdiklerini belirtmektedirler.⁸

Ayrıca Hikmet Öz, söz konusu kitabedeki “*Sardanapale, Tarsus ve Anchiale'yi bir günde inşa etti*” ifadesiyle yapılan tercümenin yanlış olduğunu, doğrusunun “*Tarsus ve Anchiale'yi bir günde zapt etti*” şeklinde olması gerektiğini belirtir.⁹

³ Anchiale, Tarsus'un güneybatısında şimdiki Kara Duvar Köyü'nün bulunduğu yerdir. Bk. Darkot, Besim, “Tarsus”, *İslam Ansiklopedisi*, c. XII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1974, s. 18.

⁴ Strabon, *Coğrafya*, çev. Adnan Pekman, kitap XIV. bölüm II-IV, İstanbul 1981, s. 55; Texier, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suad, c. III, Ankara 2002, s. 482.

⁵ Bk. Darkot, “Tarsus”, s. 18; Bilgili, A. Sinan, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001, s. 28.

⁶ Bk. Şemseddin Sâmî, “Tarsus”, *Kâmûsü'l-A'lam*, c. IV, İstanbul 1311 (1894), s. 3009.

⁷ Çıplak, M. Necati, *İçel Tarihi*, Ankara 1968, s. 34.

⁸ Bk. Şemseddin Sâmî, *age*, s. 3009; Günaltay, M. Şemseddin, *Yakın Şark IV Anadolu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989, s. 305-309; Çıplak, *age*, s. 34; Akgündüz, Ahmet, *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshâb-ı Kehf*, İstanbul 1993, s. 21.

⁹ Öz, *Tarsus Tarihi*, s. 14.

Bu bilgilere göre, Tarsus'un M.Ö. IX. asırda veya daha önceki bir tarihte kurulduğu, Sardnapale (M.Ö. 668-626) döneminde de Asurlular tarafından ele geçirildiği söylenebilir.

Tarsus, Asurlulardan itibaren Mısırlılar, Hititler, Fenikeliler, Kilikyalılar, Pers İmparatorluğu, Makedonya Krallığı, Selekoslar ve Romalıların hakimiyeti altında kaldı.¹⁰ Tarsus, egemenliği altında kaldığı devletlerin birçoğuna Kilikya Eyaleti'nin başkentliğini yaptı.¹¹ 395'te Bizans sınırları içinde kalan şehir, bu tarihten itibaren Müslümanların Anadolu'ya gelişine kadar Bizans ile Sasaniler arasında birkaç kez el değiştirdi.¹²

Hız. Ömer döneminde Ebû Ubeyde ve Meysere b. Mesrûk komutasındaki Müslüman orduları Antakya ve Tarsus'a akınlar düzenliyorlardı.¹³ Hız. Osman zamanında ise 647'de Muaviye tarafından bu bölgenin fethi gerçekleştirildi.¹⁴ Bu tarihten itibaren önce Emevîler, sonra da Abbâsiler güçlü zamanlarında Tarsus'a egemen oldular. Onların zaafa düştükleri dönemlerde Bizans, Kilikya bölgesini tekrar topraklarına kattı.¹⁵ Daha sonra Bizans hakimiyetinin giderek zayıflamasını fırsat bilen Ermeniler, Tarsus ve çevresini ele geçirdiler.¹⁶ Haçlıların bölgeye gelmesiyle birlikte şehir, 1101'de Fransızlar tarafından işgal edildi.¹⁷

Müslümanların Tarsus'la temasları Hız. Ömer döneminde başlamasına rağmen, Müslümanlarla Bizans, Ermeni ve Haçlılar arasında sürekli el değiştirmesi,

¹⁰ Günaltay, *age*, s. 30, 309; Çıplak, *age*, s. 34; Ostrogorsky, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1995, s. 88, 269; Yurt Ansiklopedisi, "İçel", Kurul, Anadolu Yayıncılık, c. V, İstanbul 1982, s. 3634-3637.

¹¹ Günaltay, *age*, s. 17, 158; Ostrogorsky, *age*, s. 88; Akgündüz, *age*, s. 21-23.

¹² Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3637.

¹³ Belâzurî, Ebu'l-Abbas Ahmet, *Fütûhü'l-Büldân*, Beyrut 1987, s. 223-225.

¹⁴ Belâzurî, *age*, s. 225; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. II, Beyrut 1965, s. 86.

¹⁵ Ostrogorsky, *age*, s. 134, 265.

¹⁶ Ostrogorsky, *age*, s. 350.

¹⁷ Runciman, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 24-25.

şehrin İslamlaşmasını geciktirmiştir. Bu sebeple Tarsus'un Türk-İslam kenti hüviyetini kazanmaya başlaması ancak XIV. asırdan itibaren gerçekleşebilmiştir. Tam bir Türk-İslam şehri kimliğini yansıtır duruma gelmesi ise Osmanlılar döneminde olmuştur.

1275'te Oğuzlara mensup olan Türkmenler¹⁸, Memlûklarla birlikte Kilikya'ya gelerek Tarsus'u ele geçirdiler.¹⁹ Böylece Memlûklar ile Karaman oğulları arasında uzun süre devam edecek olan Kilikya'ya hakim olma mücadelesi başladı. Fatih'in 1483'te Karaman beyliğini ortadan kaldırarak, Karaman ilini bir eyalet haline getirmesiyle Çukurova bölgesinde devam eden Karaman oğulları-Memlûk mücadelesi, Osmanlı-Memlûk çatışmasına dönüştü. Daha sonra Yavuz Sultan Selim, Mısır seferi sırasında 1516'da Çukurova'yı fethedince Tarsus da Osmanlı egemenliğine girmiş oldu.²⁰

Tarsus ve çevresi 1832-1840 yılları arasında Mısırlı İbrahim Paşa'nın elinde kaldı.²¹ 1840'tan 17 Aralık 1918'e kadar yine Osmanlıların hakimiyetinde olan şehir, bu tarihten itibaren 27 Aralık 1921'e kadar Fransızların işgali altındaydı. Aynı tarihte yapılan Ankara Anlaşması ile işgal sona erdi. Fransız işgali sırasında Ermeniler, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Tarsus'ta da Müslüman halka zulüm yaptılar.²²

¹⁸ Oğuzlara, XI. asırdan itibaren "Türkmen" denilmeye başlandı. Bk. Sümer, Faruk, "Oğuzlar", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. IX, İstanbul 1964, s. 378. Bazı araştırmacılar, Türkmenlerin Anadolu'ya gelişinden sonra "Türkmen" kelimesiyle "Yörük" kelimesinin aynı manada kullanıldığına işaret etmektedirler. Bk. Çabuk, Vahit, "Yörükler", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XIII, İstanbul 1986, s. 431.

¹⁹ Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Turan Neşriyat, İstanbul 1984, s. 512.

²⁰ Sümer, Faruk, "Alaeddin Bey", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1989, s. 321-322; Sümer, "Ramazan oğulları", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. IX, İstanbul 1964, s. 615.

²¹ Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3639.

²² Cengiz, H. Erdoğan, Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyyesi, Ankara 1983, s. 74-75.

I. Fiziki Yapı

Bu başlık altında, Tarsus sınırları içinde bulunan kaleler, şehrin mahalleleri, camileri, medreseleri, kiliseleri, zâviyeleri, hanları ve kervansarayları ele alınacaktır.

Osmanlılar, Tarsus'u fethettiklerinde, sancağın sınırları içerisinde beş kale bulunuyordu. Bunlar Tarsus, Külek, Namrun, Babarun ve Sınab kaleleridir. Ancak Babarun ve Sınab kalelerinin pek fazla ehemmiyeti olmadığı için burada sadece ilk üç kaleden bahsedilecektir.

Tarsus şehrinin eskiden beri surlarla çevrili bir kaleye sahip olduğu bilinmektedir. Aynı zamanda bu kale, Çukurova yöresinde bulunan kalelerin en önemlisidir.²³ Kaynaklarda, kalenin yapılışıyla ilgili verilen malumat farklılık arz etmektedir.

Evliya Çelebi, kalenin, Takyanos yapısı olduğunu, ilk bânisinin Nuh oğlu Sam oğlu Bakan oğlu Rum oğlu Tarsus olduğunu belirtmektedir.²⁴ Fakat bunu destekleyecek başka bilgi bulunmamaktadır.

Besim Darkot ve Ali Sinan Bilgili, Asur Hükümdarı Sardanapale'yi, şehrin kurucusu kabul ederek, kalenin temelini de ilk defa bu hükümdar tarafından atılmış olabileceği üzerinde dururlar.²⁵ Ancak yukarıda da vurgulandığı gibi, konuyla ilgili diğer kaynaklar da incelendiğinde şehrin daha önce kurulduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı bu görüş pek isabetli görünmemektedir.

Yâkût el-Hamevî, Tarsus Kalesi'nin altı kapısı bulunduğunu, çift surlu ve etrafının hendekle çevrili olduğunu yazmaktadır.²⁶ Evliya Çelebi ise kaleyi şöyle tasvir etmektedir: “*Düz bir ova içinde, denizden bir saat uzaklıkta olan Tarsus Kalesi, yuvarlak şekilli olup, çevresi beş bin adımdır. Kalenin etrafı hendekle çev-*

²³ Akgündüz, *age*, s. 156-159.

²⁴ Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, sad. Zuhûri Danişman, c. XIII, İstanbul 1971, s. 190.

²⁵ Darkot, “Tarsus”, s. 18; Bilgili, *age*, s. 57.

²⁶ el-Hamevî, Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, Beyrut 1957, s. 38.

rili ve çift surludur. Üç kapısı bulunmaktadır."²⁷ Katip Çelebi de kalenin çift surlu olduğunu belirtir.²⁸

Yâkût gibi birincil kaynaklarda ve bazı araştırma eserlerinde, kalenin altı kapısından bahsedilirken ²⁹ Evliya Çelebi, kapı sayısını üç olarak vermektedir. Şayet bu bilgiler doğru ise, kalenin önce altı kapısı bulunduğu, daha sonra da bu kapılardan üçünün kaldırıldığı sonucu çıkarılabilir.

Konumundan dolayı Tarsus Kalesi tarihte pek çok defa tahrip ve tamir geçirmiştir. İlk olarak Bizanslılar, kaleyi Arapların eline geçmemesi için tahrip etmişler, Muaviye ise tamir ettirmiştir. Kale, daha sonra tekrar tahribata uğramış olmalı ki, Abbâsîler döneminde Harun Reşid tarafından yeniden onarılmıştır.³⁰ Bir onarım da Osmanlı-Memluk mücadelesi sırasında Ali Paşa tarafından yapılmıştır. 1835'te Belen muharebesinde Osmanlı kuvvetlerini yenen Mısırlı İbrahim Paşa kaleyi tahrip etmiştir.³¹ XIX. yüzyılın sonlarında tamamen harabe haline gelen Tarsus Kalesi'nden günümüze sadece batıdaki İskele (Deniz) Kapısı kalmıştır. Bu kapıya Kleopatra Kapısı da denilmektedir.

Tarsus'un önemli kalelerinden biri de Külek Kalesidir. Bu kale, İç Anadolu'yu Çukurova ve Suriye'ye bağlayan tabii bir yol durumundaki Külek Boğazı'nın en dar ve sarp yerine inşa edilmiştir.³² Stratejik, ticarî ve askerî öneminden dolayı hem yol emniyeti, hem de Çukurova'nın müdâfaası amacıyla inşa edildiği anlaşılmaktadır. Charles Texier, bu boğazın önemini "*bu yola sahip olan ve dağları ele geçiren her kuvvet, Küçük Asya'nın içine saldırabilecek konumu sağlamış oluyor...*"³³ cümlesiyle belirtmektedir.

²⁷ Evliya Çelebi, *age*, s. 190.

²⁸ Katip Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 603; Darkot, "Tarsus", s. 20.

²⁹ el-Hamevî, *age*, s. 38; Çıplak, *age*, s. 299.

³⁰ Darkot, "Tarsus", s. 19.

³¹ Çıplak, *age*, s. 300.

³² Bilgili, *age*, s. 396.

³³ Texier, *age*, s. 480.

Külek Kalesi'ni kimin yaptırdığına dair kesin bilgiler bulunmamakla birlikte³⁴, Külek Geçidi'ne ilk defa Romalılar tarafından askerî müdafaa amacıyla bazı yapılar inşa edildiği anlaşılmaktadır.³⁵ Kalenin ise XII. asrın ortalarında yapıldığı tahmin edilmektedir. Kale, XIV. yüzyılın ikinci yarısında ise Türklerin hakimiyetine geçmiştir.³⁶

Osmanlılar, Külek Kalesi'ni 1516'da Yavuz'un Mısır seferi sırasında tamamen ele geçirdiler. Bölgenin fethinden hemen sonra kalede Ermenilerin yaşadıkları ve kale muhafızlığı görevini yerine getirdikleri görülmektedir.³⁷

Külek Kalesi'nin Osmanlılar döneminde de uzun süre askerî, stratejik ve ticarî önemini koruduğuna şahit olunmaktadır. Kalenin merkezi, bütün yolların keşiştiği noktada bulunduğundan yolcu hizmetleri, gelen giden eşya ve mallarla ilgili işlemlerde yoğunluk yaşanmaktaydı.³⁸ Kale geçidinin, bu yoğunluğu kaldırmayacak kadar dar olduğu³⁹ ve aynı zamanda Romalılar döneminden bu yana askerî garnizon işlevi gördüğü için bu hizmetlerin bir kısmının, çevre yaylaklardaki zâviye ve derbentlerde ifa edilmesine karar verilmiştir.⁴⁰

XVII. yüzyıldan sonra Külek Kalesi giderek ehemmiyetini kaybetmiş ve bakımsızlıktan dolayı harabe haline gelmiştir.⁴¹

Tarsus Sancağı sınırları içinde bulunan bir diğer kale de Namrun Kalesidir. Tarsus-Ulukişla yolunun 37. km'sinde bulunan kalenin, XI. asırda Ermeniler

³⁴ Evliya Çelebi, Külek Kalesi'nin Ramazan oğulları tarafından yapılmış olduğunu söylemektedir. Ancak kalenin Ramazan oğullarının bu bölgeye gelmelerinden önce de var olduğu bilinmektedir. Bk. Bilgili, *age*, s. 397.

³⁵ Texier, *age*, s. 481.

³⁶ Göyünc, Nejat, *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1993, s. 89-84.

³⁷ Bilgili, *age*, s. 397.

³⁸ Akgündüz, *age*, s. 187.

³⁹ Bk. Katip Çelebi, *age*, s. 601.

⁴⁰ Texier, *age*, 481.

⁴¹ Bilgili, *age*, s. 403.

tarafından yaptırıldığı anlaşılmaktadır. Namrun Kalesi'nin, Türklerin bölgeyi fet-hinden önce Ermeni Krallığı'na bağlı bir merkez olduğu bilinmektedir.⁴²

Osmanlıların ilk zamanlarında Külek Kalesi'nde olduğu gibi Namrun Ka-lesi'nde de sadece Ermeniler bulunmaktaydı. Görevleri ise kale hizmetlerini yerine getirmektir. Buraya daha sonra Türkmenler de yerleştirilmiştir. XVI. asrın sonlarına doğru ise Türkmen nüfusunun gayrimüslim nüfusu geçtiği görülmektedir.⁴³ Yine aynı dönemde, yukarıda da bahsedildiği gibi, Külek Kalesi görevlilerinin yoğun-luğundan dolayı onların vazifelerinin bir kısmını, Namrun Kalesi görevlilerinin yapması istenmiştir.

Tarsus ve Külek kalelerinin XIX. yüzyılda önemini kaybederek birer harabe haline gelmesine rağmen, Namrun Kalesi'nin, bu asrın ikinci yarısından itibaren önemini arttığına şahit olunmaktadır. Bu durum, Namrun'un, o dönemde bir nahi-ye merkezi olarak idarî taksimat içinde yer almaya başlamasıyla açıklanabilir.⁴⁴

Tarsus, önceden bir kale şehir iken sonradan kale dışına taşmış ve fizikî ge-lişimini sürdürmüştür. Evliya Çelebi, kale içinde üç mahalle olduğundan bahseder. Ama bu mahallelerin isimlerini vermez. Daha önce de belirtildiği gibi Evliya Çe-lebi, kalenin üç kapısı olduğunu belirtir. Bu kapılardan ise sadece Gerebiz kapısı-nın ismini zikreder.⁴⁵ Gerebiz kapısının kuzey kapısı olduğu anlaşılmaktadır. Diğer kapılar ise doğuda Bâb-ı Adana (Adana Kapısı), batıda Bâbü'l-Bahr (Deniz kapısı) dir.⁴⁶ Aynı zamanda bu kapılar o mevkilerde bulunan mahallelere isim olarak veril-miştir. Bununla birlikte Evliya Çelebi, Câmîu'n-Nur'un kale içinde bulunan en gör-kemli cami olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁷ Bu caminin, içinde bulunduğu mahalleye

⁴² Çıplak, *age*, s. 316.

⁴³ Bilgili, *age*, s. 404.

⁴⁴ TŞS, 330/ 27 (Tarsus Şer'iyeye Sicilleri'nden 330 Numaralı Defter, s. 27); Ayrıca Bk. Akgündüz, *age*, s. 190.

⁴⁵ Evliya Çelebi, *age*, s. 190.

⁴⁶ Bilgili, *age*, s. 58.

⁴⁷ Evliya Çelebi, *age*, s. 190.

isminin verildiği bilindiğine göre Câmîu'n-Nur Mahallesi, kale içindeki üçüncü mahalledir.

Tarsus'un Osmanlılar tarafından fethinden sonraki ilk kayıtlar gözden geçirilince şehirde yirmi dört Türk ve bir Ermeni mahallesi olduğu görülmektedir.⁴⁸ XVI. asrın sonlarında ise yirmi iki Türk ve bir Ermeni mahallesinin varlığına rastlanmaktadır.⁴⁹ Tanzimat'tan sonraki kayıtlara göre ise Tarsus kaza merkezinde yirmi bir mahalle bulunmaktadır.⁵⁰

Zaman içinde bu mahallelerin birçoğunun isim değişikliklerine uğradığı, bir kısmının da ya başka bir mahalle ile birleştiği veya herhangi bir sebepten dolayı ortadan kalktığı anlaşılmaktadır. Bu sebeple burada bütün mahalleler ele alınmayacaktır. Sadece diğer mahallelerden bariz bir şekilde farklı özellikleri bulunan ve bu özelliklerinden dolayı önemli görülen birkaç mahalleden bahsedilecektir.

Tarsus'un en önemli mahallelerinden biri, adını içinde bulunan camiden alan Câmîu'n-Nur Mahallesi'dir. Bu mahalle, şehrin Osmanlılar tarafından fethinden günümüze kadar ismini muhafaza ederek gelebilen mahallelerden biridir.⁵¹ Câmîu'n-Nur Mahallesi'nde ikamet edenlerin çoğunluğunu Müslümanlar oluşturmaktadır. Bununla birlikte az da olsa Rumun yaşadığı bilinmektedir.⁵² Bu mahalle, şehrin merkezinde olduğundan dolayı sâkinlerinin genellikle esnaf ve tüccarlardan oluştuğu görülmektedir.⁵³

⁴⁸ Bilgili, *age*, s. 65.

⁴⁹ Bilgili, *age*, s. 66.

⁵⁰ Tarsus Şer'iyye Sicilleri'nden 330 ve 331 nolu defterlerde 21 mahallenin ismi geçmektedir. Bu defterler 1890'lı yıllara aittir. Diğer arşiv belgelerindeki veriler de bu bilgiyi doğrulamaktadır. Bk. Akgündüz, *age*, s. 171-172.

⁵¹ Bk. Akgündüz, *age*, s. 170.

⁵² Şer'iyye sicillerindeki "*Tarsus'un Camiu'n-Nur Mahallesi'nde sâkin teb'a-i Devlet-i 'Aliyye'nin Rum milletinden*" diye başlayan kayıtlardan anlaşıldığına göre bu mahallede, Rum milletine ait kişilerin de ikamet ettiği görülmektedir. Bk. TŞS, 330/22, 28, 67, 112; 331/4, 18.

⁵³ TŞS, 330/36, 41, 67, 83, 112.

Şehrin önemli mahallelerinden biri de Kızıl Murat Mahallesi'dir. Tarsus'un Osmanlılar tarafından fethinden önce de varlığı bilinen bu mahalle, XIX. asra kadar Tahtalı Mescit adıyla anılıyordu. Adını, şehrin en eski camilerinden biri olan Tah-talı Mescit'ten almış olduğu anlaşılmaktadır. Ancak, XIX. yüzyılda mahallenin adı Kızıl Murat olarak değiştirilmiştir.⁵⁴

Bu mahallenin, din, mezhep ve etnik bakımdan çok farklı bir demografik yapıya sahip olduğu görülmektedir. Şer'iyye sicillerine göre Kızıl Murat Mahallesi'nde Müslümanların yanında Ortodoks Rumların, Katolik Rumların, Yunan te-baası Rumların ve Marûnîlerin de oturduğu anlaşılmaktadır.⁵⁵ Bu durum, Osman-lılardaki çoğulculuğun, kelimenin tam anlamıyla farklılıkları koruma ve sürdürme şeklinde anlaşılıp uygulandığını göstermektedir. Bu bağlamda, toplumun çeşitli dinî ve kültürel kesimlerinin bir araya gelip, kimliklerini kaybetmeden Osmanlı siyâsî yönetimi içinde yan yana, fakat bir birine karışmadan yaşadıkları söylenebilir.

Tarsus'un önemli mahallelerinden bir diğeri de Müftü Mahallesi'dir. XVI. yüzyıldaki kayıtlarda adı bulunmayan bu mahallenin ismine, XIX. asrın sonlarındaki kayıtlarda sıkça rastlanmaktadır.⁵⁶ Bu sebeple Müftü Mahallesi'nin ne zaman kurulduğu bilinmemektedir. XIX. yüzyılda yeni kurulmuş bir mahalle olabileceği gibi daha önceden başka bir isimle bilinirken, bu dönemde isim değiştirmiş olması da mümkündür.

Müftü Mahallesi, eğitim-öğretim faaliyetlerinin yoğun olarak yapıldığı bir merkez olarak dikkatimizi çekmektedir. Konuyla ilgili kaynaklar tarandığında Tar-sus'taki on yedi medreseden dokuzunun bu mahallede bulunduğu görülmektedir.⁵⁷

⁵⁴ Akgündüz, *age*, s. 163-168.

⁵⁵ TŞS, 330 /23, 26, 32, 36, 37, 47, 54, 59, 69, 74, 77, 80, 82, 84, 85, 86, 94, 100 103, 104; 331/ 5, 19, 28, 30, 33.

⁵⁶ TŞS, 330/ 4, 26, 33, 67, 71, 82, 85; 331/43, 44, 44.

⁵⁷ 1903 Maarif Salnamesi verileri taranarak bu sayı tespit edilmiştir. Bk. Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3649; Akgündüz, *age*, s. 497.

Buna göre Müftü Mahallesi, Tarsus'un eğitim-öğretim merkezi olarak nitelendirilebilir.

Osmanlıların birçok şehrinde gayrimüslimlere ait mahallelerin olduğu bilinmektedir.⁵⁸ Bu mahallelerden biri de Tarsus'taki Ermeni Mahallesi'dir. Şehrin fethinden itibaren tutulan kayıtlarda bu mahallenin ismine rastlanmaktadır.⁵⁹ XIX. yüzyılın sonlarına ait mahkeme kayıtlarında da Ermeni Mahallesi'nin ismi sıkça geçmektedir.⁶⁰ Söz konusu kayıtlara göre, bu mahallede ağırlıklı olarak Ermeniler oturmaktadır.⁶¹ Onların yanında az sayıda Rumun yaşadığını gösteren belgeler de bulunmaktadır.⁶²

Tarsus, ilk çağlardan itibaren önemli bir ticaret merkeziydi. Bundan dolayı ticarî mekanlar, şehrin fizikî yapısında önemli bir yer tutmaktaydı. İç Anadolu'nun Akdeniz'e açılan önemli kapılarından biri olması yanında Bursa-Şam ticaret yolunun da buradan geçmesi, şehirdeki ticarî hareketliliğin devamlı canlı kalmasını sağlamıştır. İç ve dış ticaretin yoğun olduğu Tarsus'ta, dönemin şartlarına uygun ticarî kurumlar gelişmiştir. Şehirde, her dönem ticarî hareketliliğini devam ettiren Kırık Kaşık Bedesteni, XIX. asrın sonlarında demiryolunun hizmete girmesiyle önemini kaybetmesine rağmen uzun süre ayakta kalabilme başarısını gösteren Dutlu

⁵⁸ XVI. yüzyılda Sivrihisar, Bilecik ve Kütahya'da Ermeni mahallesinin, Karaman'da ise Ermeni, Rum ve Yahudi mahallelerinin varlığı bilinmektedir. Bk. Doğru, Halime, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nâhiyesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 21; Gümüşçü, Osman, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001, s. 94 Aynı zamanda Mardin'de sadece Yahudi, Musul'da ise hem Ermeni ve hem de Yahudi mahalleleri bulunuyordu, Bk. Göyünç, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969, s. 77; Bayatlı, Nilüfer, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999, s. 116. Yine Kudüs'te Yahudi ve Hıristiyan mahalleleri, Halep'te Ermeni ve Mârûni semtleri vardı. Bk. Raymond, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaş, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000, s. 209.

⁵⁹ Tarsus'un fethinden itibaren tutulan tapu-tahrir kayıtlarında Ermeni Mahallesi'nin ismi görülmektedir. Bk. Akgündüz, *age*, s. 161.

⁶⁰ TŞS, 330/6, 8, 11, 13, 34, 61, 63, 68, 82, 86, 86, 87, 97, 98; 331/18, 27, 33, 36.

⁶¹ TŞS, 330/11, 12, 13, 27, 34, 61, 63.

⁶² TŞS, 330/11, 13, 34.

Han ve Hindi Hanı⁶³, etrafında altı adet dükkanla birlikte geniş bir ticarî mekan olan Yahşi Bey Kervansarayı, Uzun Çarşı'nın yanında, Debbaglar Çarşısı gibi kendi teşekküllerinin adını taşıyan çarşıları, hem şehir merkezinde, hem de nâhiye ve yaylalarda kurulan pazarlar ticaretin yoğun bir şekilde yapıldığı yerlerdir.⁶⁴

Diğer Türk-İslâm şehirlerinde olduğu gibi Tarsus'ta da sanat değeri yüksek olan cami, mescit, medrese, zâviye vs. müesseseler yaygındı. Bu eserlerle Tarsus, tam bir Türk-İslam şehri hüviyetine kavuşmuştur.

Bu kurumların yanında çeşitli mezheplere mensup olan gayrimüslimlerin her birinin de ayrı ayrı kiliseleri bulunmaktaydı. Tüm bu eserler, sanatsal değerinin yanında, şehrin tarihiyle ilgi fikir vermesi yönüyle de önemlidir. Bu sebeple bunlardan birkaç örnek zikretmek yerinde olacaktır.

Evliya Çelebi, Tarsus'ta Câmîu'n-Nur ve Kilise Cami olmak üzere iki cami bulunduğunu belirtmektedir.⁶⁵ 1895-1900 tarihlerinde şehirde yedi caminin varlığı tespit edilmiştir.⁶⁶ Şemseddin Sâmî ise otuz bir cami olduğunu yazmaktadır.⁶⁷ Ancak onun verdiği rakamın sadece şehir merkeziyle sınırlı olmayıp, sancağın tamamındaki cami sayısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu camilerin tamamı hakkında yeterli bilgi bulunmadığı için sadece Câmîu'n-Nur'dan bahsedilecektir.

Bu cami, günümüzde Ulu Cami diye bilinmektedir. İçinde bulunduğu mahalleye ismi verilen Câmîu'n-Nur'un yapılış tarihi hakkında farklı görüşler bulunmaktadır. Evliya Çelebi'nin Seyahatnâmesinde ve bazı araştırma eserlerinde bir kitabeyle dayanılarak caminin, Ramazan oğullarından Piri Mehmet Paşa'nın oğlu İbrahim Bey tarafından 1579 tarihinde yapıldığı yazılıdır.⁶⁸ Akgündüz de eserinde bu bilgiyi doğru kabul ederek aynen tekrarlar. Bu arada aynı araştırmacı, eserinde 69

⁶³ Öz, *age*, s. 34-36.

⁶⁴ Bilgili, *age*, s. 85-97.

⁶⁵ Evliya Çelebi, *age*, s. 190.

⁶⁶ Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3643.

⁶⁷ Şemseddin Sâmî, *age*, s. 3009.

⁶⁸ Evliya Çelebi, *age*, s. 190; Çıplak, *İçel Tarihi*, s. 311; Darkot, "Tarsus", s. 23.

ve 450 numaralı Tarsus tapu-tahrir defterlerini kaynak göstererek bu camiye ait vakıf gelirlerini bir tablo halinde vermektedir.⁶⁹ Bu defterler, Tarsus'un fethinden sonraki ilk iki tahrir defteridir. Birincisi 1519, ikincisi ise 1523 yılına aittir. Ali Sinan Bilgili, aynı tahrir defterlerine dayanarak Câmîu'n-Nur'un 1579'dan daha önce var olduğu kanaatine ulaşmaktadır.⁷⁰ Bu bilgilere göre, eğer söz konusu kitabedeki kayıt doğruysa bu caminin Osmanlıların, şehri fethettiği tarihten itibaren var olduğu, 1579 tarihinde de büyük çaplı bir tadilat geçirdiği söylenebilir. Akgündüz'ün 1519 ve 1523 tarihlerine ait tapu-tahrir kayıtlarına dayanarak bu caminin vakıf gelirlerini tespit ettikten sonra aynı caminin 1579'da yapıldığını belirtmesi, belgeleri hiç yorum tabi tutmadan aktardığını düşündürmektedir.

Caminin doğu kısmında yer alan türbede Hz. Şit ve Lokman'ın makamları ile Abbâsî halifelerinden Me'mûn (813-833)'un kabri bulunmaktadır.⁷¹

Tarsus'ta büyük camilerin dışında mescitler de yaygındı. Genellikle mahalle aralarında iklim şartlarına uygun olarak ahşap veya taştan yapılan mescitlerde cuma ve bayram namazları dışındaki ibadetler ifa edilmekteydi. Şehrin hemen her mahallesinde bir veya birkaç mescide rastlanmaktadır. Mahallelere genellikle bu mescitlerin veya mescidi yaptıran kişilerin isminin verildiği anlaşılmaktadır. Kilise Mescidi ve Urfalı Mescit aynı zamanda o mescitlerin bulunduğu mahallelerin de adıdır.⁷² Yine şehrin önde gelen isimlerinden biri olan Boyacı Ömer bir mescit yaptırmış, bu isim hem mescide hem de mahalleye ad olarak verilmiştir.⁷³

⁶⁹ Akgündüz, *age*, s. 483-484.

⁷⁰ Bk. Bilgili, *age*, s. 118.

⁷¹ Işıltan, Fikret, "Me'mûn" *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. VII, İstanbul 1972, s. 698.

⁷² Bu mahalle XIX. asırda Yenimahalle olarak bilinmektedir. Bk. TŞS, 330/99.

⁷³ Bu mahalle XIX. asırda Yeni Ömerli ve Ömerli olarak bilinmektedir. Bk. Akgündüz, *age*, s. 171, Şer'iyye sicillerinde her iki isme de rastlanmaktadır. Bk. TŞS, 330/15, 79; 331/9, 16 sayılı kayıtlarda Yeni Ömerli olarak, yine 330/85 sayılı kayıta da Ömerli olarak geçmektedir.

Evliya Çelebi'nin tespitlerine göre şehirde on üç mescit bulunmaktadır.⁷⁴ 1894-95 tarihine ait Adana Vilâyet Salnâmesi'ne göre ise Tarsus'ta bulunan mescit sayısı yüz on birdir.⁷⁵ Nâhiye ve yaylaklardaki mescitlerin de son sayıya dahil olduğu anlaşılmaktadır.

Eski Çağdan itibaren Tarsus, bir ilim ve kültür merkezi olmuştur.⁷⁶ Şehrin bu özelliğinin Osmanlılar döneminde de devam ettiği görülmektedir. Evliya Çelebi, Tarsus'ta altı medrese olduğunu yazmaktadır.⁷⁷ 1903 Maarif Salnâmesi verilerine göre ise şehirde on yedi medresede toplam beş yüz doksan dört öğrenci bulunmaktadır. Aynı salnâmeye göre Mersin'de dört medresede toplam kırk beş öğrenci bulunması, yine İçel yöresindeki üç kütüphaneden ikisinin Tarsus'ta olması, bu şehrin XX. asrın başında da ne kadar önemli bir ilim merkezi olduğunu göstermektedir.⁷⁸

XIV. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Tarsus'ta dinî ve sosyal bir kurum işlevini gören zâviyelere de rastlanmaktadır. Şemseddin Sâmî, Tarsus'ta iki zâviye olduğunu belirtmektedir.⁷⁹ Terim olarak zâviye, her hangi bir tarikata mensup dervişlerin, bir şeyhin idaresinde topluca yaşayarak, gelip geçen yolculara bedava yiyecek ve yatacak yer sağlayan yerleşim merkezleri veya yol üzerindeki küçük tekke, derbent ile misafirhaneler için kullanılmaktadır.⁸⁰ Zikredilen hizmetlerin yanında Tarsus zâviyelerinde, iskan meselesinin çözümü ve Orta Asya ile ilişkileri devam ettirmeye yönelik çalışmaların da olduğu bilinmektedir. Buhara, Semerkant,

⁷⁴ Evliya Çelebi, *age*, s. 190.

⁷⁵ Akgündüz, Adana salnâmelerini tarayarak bu sayıyı tespit etmiştir. Bk. Akgündüz, *age*, s. 485.

⁷⁶ Bk. Texier, *age*, s. 481; Günaltay, *Yakın Şark IV*, s. 164.

⁷⁷ Evliya Çelebi, *age*, s. 191.

⁷⁸ Tarsus medreseleriyle Anamur, Silifke, Mut ve diğer şehirlerdeki medreseleri kıyaslamak için Bk. Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3649.

⁷⁹ Şemseddin Sâmî, *age*, s. 3009.

⁸⁰ Ocak, A. Yaşar, "Zâviye", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XIII, İstanbul 1986, s. 468.

Yarkent, Taşkent ve Kaşgar gibi şehirlerden Anadolu'ya ve özellikle de Çukurova'ya gelenlerin misafir edilip ağırlanması, yine bu bölgelerden Anadolu'ya göç edenlerin iskân edilmesi, zâviyelerin o dönemde ne kadar önemli birer müesseseler olduğunu göstermektedir.⁸¹

Müslümanlar tarafından Tarsus'un fethinden önce bu şehirde Hıristiyanlar yaşamaktaydı. Bunlar kendi dinlerine ait ibadet yerleri (kiliseler) edinmişlerdi. Fetihden itibaren bu kiliselerin bir kısmı Kilise Cami⁸² örneğinde olduğu gibi camiye çevrilmiş, bir kısmı ise aynı şekilde kalmıştır. Gayrimüslim halkın bir kısmı kültürel etkileşim, iktisâdî, psikolojik vs. sebeplerle Müslüman olurken⁸³, diğer bir kısmı da inançlarını muhafaza etmişlerdi.

Tarsus'ta yaşayan gayrimüslim grupların ayrı ayrı kiliseleri bulunmaktaydı. Bu kiliselerden biri Ermenilere ait olan Meryem Ana Kilisesi'dir.⁸⁴ XI. yüzyılda Tarsus'ta Ermeni Prensligi'ni kuran Rupen tarafından yaptırılan bu kilise, aynı zamanda bir okul olarak da kullanılmaktaydı.⁸⁵ Şer'iyye sicillerinde, bu kiliseye Ermeniler tarafından vakfedilen gelirlerle ilgili kayıtlar bulunmaktadır.⁸⁶ Kilisenin harap bir vaziyette bulunması sebebiyle 8 Nisan 1861 tarihinde tamir edilmesi için Divân-ı Hümâyûn'dan izin talep edilmiş, gerekli görüşmeler yapıldıktan sonra

⁸¹ Bilgili, *age*, s. 140-141.

⁸² İlk kilise olarak inşa edilen bu mabedi, Ramazan oğullarının, 1415 tarihinde camiye çevirdikleri, daha sonra da yanına bir minare ekledikleri bilinmektedir. Bk. Akgündüz, *age*, s. 481.

⁸³ “*Cemâat-ı Müslümanlu ki sâbikan zımmiler olup Sinab kal'asında sâkin imişler*” kaydından anlaşıldığına göre, Tarsus'taki gayrimüslimlerin bir kısmı Müslüman olmuştur. Bk. BOA, Tapu, 229, s. 12; Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü Kuyûd-ı Kadîme Arşivi, Tapu 134, vrk. 18/b; Bilgili, *age*, s. 408. Osmanlılardaki İhtida Hareketleri üzerinde yapılan çalışmalarda, kültürel etkileşim, iktisâdî ve psikolojik etkenler, başlıca ihtida sebepleri olarak zikredilmektedir. Bk. Çetin, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999, s. 60-73.

⁸⁴ Bk. TŞS, 330/ 43.

⁸⁵ Öz, *age*, s. 39.

⁸⁶ TŞS, 330/43.

tamirine izin verilmiştir.⁸⁷ Ermenilerin sembolü olan Meryem Ana Kilisesi 1930'lu yıllarda yıkılmıştır.⁸⁸

Meryem Ana Ermeni Kilisesi dışında Tarsus'ta Ermeni Katolik Kilisesi,⁸⁹ Rum Ortodoks Kilisesi ve Marûni Kilisesi'yle ilgili bilgiler bulunmaktadır.⁹⁰ Kaynaklarda kilise sayısı ile ilgili verilen malumat farklılık göstermektedir. Şemseddin Sâmî, Tarsus'ta beş kilise bulunduğunu yazmaktadır.⁹¹ 1901 Adana Vilâyet Salnâmesi'ne göre ise kilise sayısı sekizdir.⁹²

Gayrimüslimlerin dinî konularda olduğu gibi eğitim-öğretim hususunda da özerk bir yapıya sahip oldukları görülmektedir. Şer'iyye sicillerindeki kayıtlarında geçen "*Ermeni millet mektebi*"⁹³ tabiri buna delalet etmektedir. 1890'lı yıllarda Tarsus'ta Gregoryen Ermenilerin iki, Katoliklerin bir, Rum Ortodoksların ikisi erkek biri kız olmak üzere toplam üç okulu bulunmaktaydı.⁹⁴ Bütün bunlar, gayrimüslimlerin dinî ve kültürel etkinliklerini serbest bir şekilde yapabildiklerini kanıtlamaktadır.

II. İdarî Yapı

Osmanlı döneminde Tarsus sancak statüsündeydi. Fetihden önce ise Memlûk hakimiyeti altındaydı. Bazen Şam, bazen de Halep nâibü's-saltanatlığına bağlı niyâbeler⁹⁵ arasında bulunmaktaydı. Osmanlı fethinden az önce ise Halep'e bağlı

⁸⁷ Bk. Akgündüz, *age*, s. 498-499.

⁸⁸ Öz, *age*, s. 41.

⁸⁹ TŞS, 330/43.

⁹⁰ Öz, *age*, s. 41-43.

⁹¹ Şemseddin Sâmî, *age*, s. 3009.

⁹² 1901 Adana Vilâyet Salnâmesi taranarak Tarsus'ta 8 kilise bulunduğu tespit edilmiştir. Bk. Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3643.

⁹³ TŞS, 330/97.

⁹⁴ Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3648.

⁹⁵ Memlûk idari teşkilatında Mısır, Suriye ve Cezire bölgelerinde "*nâibü's-saltanat*" adıyla bilinen genel vâililer bulunmaktaydı. Şam ve Halep, Suriye yöresindeki en önemli

olduğu bilinmektedir. Osmanlı-Memlûk sınırında bulunduğundan dolayı, genellikle Memlûk Sultanı'nın atadığı nâib tarafından idare edilmekteydi.⁹⁶

Osmanlılar, Çukurova, Suriye ve Mısır'ı fethettikten sonra, Memlûk niyâbet teşkilatını esas alarak *Arap Vilâyeti* adı verilen yeni bir beylerbeyliği oluşturdular.⁹⁷ Aynı zamanda *Vilâyet-i Şam* ismiyle de anılan bu beylerbeyliği, biri Şam diğeri Halep olmak üzere iki üniteden oluşuyordu.⁹⁸ Fetihden itibaren Tarsus, yeni tesis edilen Arap Vilâyeti'ne bağlandı.⁹⁹

Tarsus 1549'dan itibaren 10-15 yıl kadar Karaman'a bağlı kaldı. Yine bu zaman zarfında kısa süreliğine Maraş'a dahil edildi. Ardından da 1559'da tekrar Karaman'a bağlandı.¹⁰⁰ 1565'li yıllarda ise Halep'in sancakları arasında zikredilmektedir.¹⁰¹ 1571 yılında Kıbrıs fethedilince burada tesis edilen beylerbeyliğine bağlandı. Bu karar, Tarsus sancak beyine bildirilmiş, ancak sancak beyi Ahmet Çavuş'un Kıbrıs'a gitmediği haberi alınınca, kendisine derhal bir ferman gönderilerek acilen adaya geçip Kıbrıs Beylerbeyi'nin hizmetine girmesi istenmiştir. Ayrıca bu fermanla bir defa daha gitmediği takdirde hem görevden azledileceği hem de başka cezalara çarptırılacağı uyarısı yapılmıştır.¹⁰²

1632'de Adana Beylerbeyliği kuruldu. Tarsus Sancağı da bu tarihten itibaren Adana'ya bağlandı. Bu eyaletin 1653'de lağvedilmesiyle tekrar Kıbrıs'a dâhil

nâibü's-saltanatlıklardandır. Çeşitli niyâbeler (Sancak, Livâ) bu nâibü's-saltanatlıklara bağlıydı. Bk. Uzunçarşılı, İ.H., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970, s. 392.

⁹⁶ Uzunçarşılı, *age*, s. 392-404.

⁹⁷ Masters, Bruce, "Halep", *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XV, İstanbul 1997, s. 245.

⁹⁸ Lammens, H, "Suriye", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XI, İstanbul 1970, s. 61; Masters, "Halep", s. 245.

⁹⁹ Bilgili, *age*, s. 33.

¹⁰⁰ "Livâ-i Tarsus Maraş'a tabi olup hâliya Karaman'a tabi olmak buyrulup defterleri gönderesün deyu Dulkadir Beyliğine hükm-i şerif buyruldu." Bk. Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Kamil Kepeci Tasnifi, Ruûs, 216, s. 62, Bk. Bilgili, *age*, s. 35.

¹⁰¹ Bilgili, *age*, s. 35.

¹⁰² 7 Aralık 1571 tarihli ferman için Bk. Mühimme 10, hüküm. 261.

edildiği anlaşılmaktadır.¹⁰³ 1671’de Tarsus’tan geçen Evliya Çelebi, bu tarihte sancağın Adana’ya bağlı olduğunu belirtmektedir.¹⁰⁴ Akgündüz de, hem Evliya Çelebi, hem de Katip Çelebi’yi kaynak göstererek 1660’da Tarsus’un Kıbrıs Eyaleti’nden ayrılarak Adana’ya dâhil edildiğini yazmaktadır.¹⁰⁵ Halbuki, Akgündüz’ün kaynak gösterdiği Katip Çelebi’nin *Cihânnümâ* adlı eserinde “*bu livâ Kıbrıs Eyaleti’ne mülhaktır*”¹⁰⁶ ifadesi görülmektedir.

1735-1832 yılları arasında Tarsus yine Adana’ya bağlıydı. Ancak 1777-1778’de, sancak statüsünden çıkarılarak Adana Livâsı’na bağlı bir kaza durumuna getirildiği anlaşılmaktadır.¹⁰⁷ 1832’den 1840’a kadar Mısırlı İbrahim Paşa’nın egemenliği altında kaldı.¹⁰⁸ 1877 tarihinde Adana Sancağı, Halep Vilâyeti’nden ayrılarak bağımsız bir vilâyet statüsüne çıkarılınca, Tarsus ve Mersin, Adana Vilâyeti’ne bağlı birer kaza durumuna getirildi.¹⁰⁹

Cumhuriyet döneminde Mersin, İçel Vilâyeti’nin merkezi oldu. Tarsus da bir kaza (ilçe) olarak Mersin’e dahil edildi. Bu idarî durum günümüzde de aynen devam etmektedir.

Tarsus sancağı, 1519 tarihinde Tarsus merkez, Kusun ve Ulaş olmak üzere üç nâhiyeden oluşuyordu.¹¹⁰ 1523’de bu nâhiyelere Kuştemür’ün de eklenmesiyle nâhiye sayısı dörde çıktı. Bu dört nâhiyenin idarî konumunu 1572’ye kadar muhafaza ettiği anlaşılmaktadır. Bu tarihte Elvanlı ve Gökçeli de nâhiye statüsü ka-

¹⁰³ Ayrıntılı bilgi için Bk. Bilgili, *age*, s. 37.

¹⁰⁴ Evliya Çelebi, *age*, s. 190.

¹⁰⁵ Akgündüz, *age*, s. 119.

¹⁰⁶ Katip Çelebi, *Cihânnümâ*, s. 603.

¹⁰⁷ Bk. Akgündüz, *age*, s. 119.

¹⁰⁸ Darkot, “Tarsus”, s. 23; Yurt Ansiklopedisi, “İçel”, s. 3659.

¹⁰⁹ Akgündüz, *age*, s. 119.

¹¹⁰ Akgündüz, *age*, s. 122.

zandı.¹¹¹ Böylece XVI. asrın sonlarında Tarsus Sancağı, Tarsus merkez, Kusun, Ulaş, Kuştemür, Elvanlı ve Gökçeli olmak üzere altı idarî birime ayrıldı.

XVII. yüzyılda Tarsus'un idarî taksimatında fazla bir değişiklik olmadığı anlaşılmaktadır. Ancak Evliya Çelebi, 1671'de Tarsus Sancağı'nın Tarsus merkez, Kusun, Ulaş, Elvanlı ve Gökçeli olmak üzere beş nâhiyeden meydana geldiğini belirtmektedir.¹¹² Evliya Çelebi, XVI. asırda nâhiye olan Kuştemür'un ismini zikretmeye de hem bu dönemde hem de daha sonraki dönemlerde Kuştemür Nâhiyesi'nin varlığı bilinmektedir.¹¹³ Nitekim Katip Çelebi de Tarsus'un bu dönemde Kuştemür ile birlikte altı idarî üniteden oluştuğunu yazmaktadır.¹¹⁴

XIX. asırda sancağın idarî taksimatında büyük değişiklikler görülmektedir. Bu dönemde bazı yeni nâhiyeler oluşturulurken, eski nâhiyelerin bazıları da Tarsus'tan ayrıldı. Bu yüzyılın başlarında, Tarsus Sancağı, Tarsus merkez, Kusun, Ulaş, Kuştemür, Gökçeli, Elvanlı, Namrun ve Tekeli nâhiyelerinden oluşuyordu.¹¹⁵ Bu nâhiyelere 1852 tarihinde Mersin Nâhiyesi de ilave edildi.¹¹⁶ 1864'de ise Mersin kaza statüsüne çıkarıldı.¹¹⁷ Aynı tarihte Gökçeli ve Elvanlı nâhiyeleri, Tarsus'tan ayrılarak Mersin Kazası'na dahil edildi.¹¹⁸ Yine aynı yıl Canibşehir ve Külek, nâhiye statüsü kazanarak Tarsus'a bağlandı.¹¹⁹ Bu değişikliklerden sonra şehrin

¹¹¹ Bilgili, *age*, s. 39-40.

¹¹² Evliya Çelebi, *age*, s. 190.

¹¹³ Bilgili, *age*, s. 41.

¹¹⁴ Katip Çelebi, *age*, s. 603.

¹¹⁵ TŞS, 330/22, 26, 27, 39, 57, 87, 92; 331/9, 30, 44; Ayrıca Bk. Akgündüz, *age*, s. 123.

¹¹⁶ Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3657.

¹¹⁷ Şer'iyye sicillerindeki kayıtlardan anlaşıldığına göre Mersin, 1889 yılına kadar kaza statüsünü devam ettirmiştir. Sicil defterlerindeki 1888-1889 tarihli kayıtlarda "Mersin Kazası" tabirinin geçmesi (Bk.TŞS, 330/24, 30, 60, 67), daha sonraki yıllara ait kayıtlarda ise "Mersin Sancağı" tabiri kullanılması (Bk. TŞS, 330/88) Mersin'in 1889'dan sonra sancak statüsünü kazandığını göstermektedir.

¹¹⁸ TŞS, 331/24.

¹¹⁹ TŞS, 330/22, 24, 26, 27, 39, 57, 87, 92; 331/13, 33, 44; Ayrıca Bk. Akgündüz, *age*, s. 123.

Tarsus merkez, Kusun, Ulaş, Kuştemür, Tekeli, Namrun, Külek ve Canibşehir nâhiyelerinden oluştuğu görülmektedir.

Sancaklar, sancak beyi tarafından kanun ve nizamlar çerçevesinde yönetiliyordu. Doğrudan merkezden tayin edilen sancak beyi, bulunduğu bölgede padişah adına yürütme yetkisini kullanırdı. Sancak beylerinin derecesi, sahip olduğu has¹²⁰ gelirine göre belirlenirdi. En üst derecedeki bir sancak beyine 400.000 akçeye kadar çıkabilen haslar verilmekteydi.

Tarsus'a tayin edilen ilk sancak beyi Mihal oğlu Yahşi Bey'e 350.000 akçelik bir has tevcih edilmişti.¹²¹ 1567'de Mahmut Bey'e ise 400.000 akçelik has tahsis edildiği görülmektedir.¹²² Evliya Çelebi ise sancak beyi hassınının 235.265 akçe olduğunu belirtmektedir.¹²³ Eğer bu bilgiler doğruysa Tarsus'un, önceleri birinci derecedeki sancaklar arasında görüldüğü, daha sonra Osmanlı idarî taksimatı içinde ayrıcalıklı sancaklardan olma durumunu muhafaza edemediği söylenebilir.

Sancak beyleri, savaş durumunda yetkisi altında bulunan bölgedeki tımarlı sipahilerle birlikte bağlı bulunduğu beylerbeyinin komutası altında savaşa iştirak etmek durumundaydı.¹²⁴ Tarsus sancak beyleri, sancağın, Kıbrıs'a bağlı olduğu dönem dışında, tâbi oldukları beylerbeyinin emrinde savaşlara katılırlardı. Adaya bağlı bulunduğu dönemde ise kara savaşlarına Karaman Beylerbeyi'nin emri altında girerlerdi.¹²⁵ Ancak Kıbrıs Beylerbeyi'nin ihtiyaç hissetmesi durumunda adaya geçip onun hizmetine girmeleri de mecbur kılınmıştı. Esasen Tarsus'un Kıbrıs'a

¹²⁰ Geliri 100.000 akçeden fazla olan tımarlar için kullanılan bir tabirdir. Vezir, beylerbeyi ve sancakbeyi gibi yüksek dereceli yöneticilere tahsis edilirdi. Bk. Pakalın, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Millî Eğitim Basımevi, c. I, İstanbul 1971, s. 750.

¹²¹ Bilgili, *age*, s. 43.

¹²² Bilgili, *age*, s. 45.

¹²³ Evliya Çelebi, *age*, s. 190.

¹²⁴ Halaçoğlu, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Ankara 1998, s. 84.

¹²⁵ Mühimme 44, h. 392.

bağlanma sebebinin, adanın muhafaza ve müdafaası ihtiyacından kaynaklandığı anlaşılmaktadır.¹²⁶

Sancak beylerinin, kadı ile işbirliği yaparak adaleti temin etmek, buldukları sancakta halkın güvenliğini sağlamak ve onların şikayetlerini dinlemek, özel vazife için gelen devlet memurlarına yardımcı olmak gibi yetki ve sorumlulukları vardı.¹²⁷ Bazı sancak beylerinde olduğu gibi¹²⁸ Tarsus sancak beylerinden birkaçı da zikredilen görev ve sorumluluklarını yerine getirmede gereken ehemmiyet ve gayreti göstermemiş olacaklar ki, zaman zaman kendilerine hitaben fermanlar gönderilerek halkın asayiş ve emniyetini sağlamaları istenmiştir. Mesela, 1564'de Tarsus Sancak beyi Mehmet Bey'e gönderilen bir fermanla, sancakta bulunan subaşı, voyvoda ve nâiblerin, halkın kızlarını zorla nikahları altına alma, kadınlarını boşamaya zorlama, yalancı şahitler tutarak davaları satın alma gibi huzursuzluğa sebep olan olayların yaşandığına dikkat çekilerek, bunlara engel olunması emredilmektedir.¹²⁹ Bu durum, yöre halkının düzenini korumak için görevlendirilen kişilerin, bazen düzeni bozan aktörler olabildiklerini gösteren ilginç bir örnektir.

III. Etnik ve Dinî Yapı

Osmanlı döneminde Tarsus'ta Müslümanlarla gayrimüslim unsurlar bir arada yaşıyorlardı. Müslümanların büyük bir çoğunluğunu Ramazan oğullarına mensup Türkmen boyları oluşturmaktaydı. Gayrimüslimler ise Ermeni, Rum ve Mârûnilerden meydana gelmekteydi.

¹²⁶ Mühimme 10, h. 261.

¹²⁷ Halaçoğlu, *age*, s. 84.

¹²⁸ 1564'te Tarsus Sancak beyi olan Mehmet Bey, görev ve sorumluluklarını yerine getirmede gereken önemi vermediğinden dolayı bir fermanla uyarılmıştır. Bu fermanın aynısı Adana, Niğde, Aksaray, Kırşehir, Akşehir, Dulkadir, Çorum, Divriği, Harput, Erzurum, Trabzon, Kastamonu, Hüdâvendigar, Biga, Aydın, Şam, Kudüs, Gazze ve daha birçok sancak beyine gönderilmiştir. Bk. Mühimme 6, hüküm. 1165.

¹²⁹ Bk. Mühimme 6, hüküm. 1165.

a) Türkmenler

Tarsus ve çevresine ilk defa Abbâsî halifesi Harun Reşid (786-809) zamanında üç bin kişilik bir Türkmen topluluğu yerleştirildi.¹³⁰ Malazgirt zaferinden sonra ise Anadolu'ya gruplar halinde Türkmen göçleri başladı. Bu göçler, Moğol istilası sebebiyle XIII. yüzyılda artarak devam etti. Yine XIII. asrın başlarında Memlûk Sultanı Baybars (1260-1277) Üç-Oklara mensup olan Ramazan oğullarını Antakya yöresine yerleştirdi.¹³¹ Kendilerine yurt bulma gayretinde olan bu beylik, Ermenilerin zayıflığından da yararlanarak Kilikya'ya yerleşmeye başladı.¹³² XIV. Yüzyılda Çukurova'ya yapılan Türkmen göçünde büyük bir artış görülmektedir. Bu dönemde Oğuzların Üç-Ok ve Boz-Ok koluna mensup olan bir çok boy ve aşiret Torosların eteklerine yerleştirildi.¹³³

Bu bölgeye, Osmanlı öncesinde gerçekleşen göç hareketlerinin, Tarsus'un Osmanlılar tarafından fethinden sonra da devam ettiğine şahit olunmaktadır. Tarsus Şer'iyye Sicilleri'nde Darende, Lübnan, Konya ve Malatya'dan Tarsus'a Türkmen göçü olduğu görülmektedir.¹³⁴

Tarsus ve çevresine yerleşen Türkmenlere genel olarak *Varsak Türkmenleri*¹³⁵ veya *Tarsus Türkmenleri*¹³⁶ denilmekteydi. Varsakları oluşturan boyların soyları incelendiğinde, bunların büyük bir kısmının Oğuzlara dayandığı anlaşılmaktadır. Varsakların önemli bir bölümünü teşkil eden Ulaş Boyu, Oğuzların Üç-Ok

¹³⁰ Belâzurî, *age*, s. 232.

¹³¹ Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3638.

¹³² Sümer, "Ramazan oğulları", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. IX, İstanbul 1964, s. 612.

¹³³ Bilgili, *age*, s. 160-161.

¹³⁴ TŞS, 330/ 25, 88.

¹³⁵ Tarsus'ta bulunan Kusun, Ulaş, Gökçeli ve Elvanlı gibi boylara ait Türkmenlere genel olarak *Varsak Türkmenleri* veya *Varsaklar* denilmekteydi. Bk. Sümer, "Ramazan oğulları", s. 614.

¹³⁶ XVI. asırla ilgili yazılmış olan bazı eserlerde Tarsus ve çevresine yerleşen Türkmen boyları zikredilirken Varsaklar için "*Tarsus Türkmenleri*" tabiri kullanılmıştır. Bk. Bilgili, *age*, s. 157.

koluna mensup Bayındır ve Salur aşiretlerinden oluşmaktaydı. Yine Kusun, Kuştemür, Elvanlı ve Gökçeli boyları da Üç-Ok kolundandı. Diğer taraftan Esenli Boyu, Oğuzların Boz-Ok koluna bağlı Dodurga Boyu ve bu boya bağlı aşiretlerden meydana gelmekteydi.¹³⁷

Tarsus ve çevresinde yaşayan Varsak Türkmenleri'nin büyük bir kısmının boylar halinde yaşadıkları görülmektedir. Bu Türkmenlerden Üç-Ok koluna mensup olan Kusun, Ulaş, Kuştemür, Gökçeli, Elvanlı boylarıyla Boz-Ok kolundan olan Esenli Boyu'nun uzun süre boy teşkilatını muhafaza ettiği, ancak, bölgedeki Üç-Okların bir kısmının ise zamanla yerleşik hayata geçerek boylar halinde yaşama geleneğinden uzaklaştıkları anlaşılmaktadır.¹³⁸

Varsak Türkmenleri'nin en kalabalık boylarından birisi Kusun'dur. Bu boy adını, Çukurova'ya gelen Üç-Ok beylerinden biri olan Kusun Bey'den almıştır.¹³⁹ Ramazan Bey tarafından kendisine Eserkef kışlak, Külek Boğazi'ndeki Tekfur Beli ve Beremedik yaylak olarak verilmiştir. Bu boy, Tarsus Sancağı'nın kuzey kısmında yaşamaktaydı. Bundan dolayı bu bölgeye *Kusun Yurdu* denilmiştir.¹⁴⁰ Tarsus yöneticilerinin bir çoğunun Kusun Boyu'na mensup kişilerden seçildiği dikkat çekmektedir.¹⁴¹

Tarsus Türkmenleri'nin kalabalık boylarından biri de Ulaş'tır. Bu boy, Oğuzların Üç-Ok koluna bağlı Bayındır ve Salur boylarıyla, bunlara mensup aşiretlerden meydana gelmektedir.¹⁴² Bu boy adını, Tarsus yakınlarına yerleştirilen Türkmen beylerinden biri olan Ulaş Bey'den almıştır.¹⁴³ Ulaş Boyu, Tarsus'un kuzey-

¹³⁷ Bk. Bilgili, *age*, s. 166.

¹³⁸ Bk. Akgündüz, *age*, s. 197.

¹³⁹ Çıplak, *age*, s. 145.

¹⁴⁰ Bilgili, *age*, s. 168.

¹⁴¹ Bk. Mühimme, 37, s. 153.

¹⁴² Bilgili, *age*, s. 166.

¹⁴³ Bilgili, *age*, s. 171.

batısından Bolkar Dağı'na kadar uzanan coğrafyada yaşamaktaydı. Bundan dolayı bu yöreye *Ulaş Yurdu* denilmiştir.¹⁴⁴

Varsak Türkmenleri'ni oluşturan önemli boylardan bir diğeri de Kuştemür'dür. Bu boya ismi verilen Kuştemür Bey, diğeri Türkmen beyleri gibi Oğuzların Üç-Ok koluna mensup boy beylerinden biridir. Ramazan Bey, ona Tarsus'u kışlak, Bolkar Dağı'nı da yaylak olarak vermişti. Kuştemür Boyu, şehrin güney doğusunda Berden Çayı ile Seyhan Nehri arasındaki sahada yaşamaktaydı. Bu bölge bugün hâlâ *Kuştemür Ovası* adıyla bilinmektedir.¹⁴⁵

Tarsus Türkmenlerini oluşturan önemli boylardan biri de Gökçeli'dir. Bu boy, Oğuzların Üç-Ok kolundan olan Gökçeli ve İğdir boylarıyla bunlara bağlı kabilelerden oluşmaktaydı.¹⁴⁶ Tarsus'taki diğeri boylarda olduğu gibi Gökçeli Boyu da adını boy beyinden almıştır. Gökçeli Boyu, Tarsus'un batısında, Mersin'in on km. doğusunda bulunan Deli Çay ile sekiz km. batısındaki Mezitli Deresi arasındaki sahada yaşamaktaydı.¹⁴⁷

Tarsus Sancağı sınırları içinde yaşayan boylardan bir diğeri de Elvanlı'dır. Bu boy da, Çukurova'ya gelen Oğuzların Üç-Ok koluna mensup boylardan biridir. Adını boy beyi olan Elvan Bey'den almıştır. Elvan Bey, yukarıda zikredilen Kusun Bey'in kardeşidir.¹⁴⁸ Elvanlı Boyu, Tarsus'un en batı ucunda, bugünkü Mersin-Erdemli arasındaki kıyı şeridinden Bolkar Dağı'na kadar uzanan alana yerleştirildi. 1864'te Mersin'in kaza olmasıyla Gökçeli ve Elvanlı nâhiyeleri Mersin'e bağlandı.¹⁴⁹

Varsak Türkmenlerini oluşturan önemli boylardan biri de Esenli'dir. Adını Türkmen beyi olan Esen Bey'den alan bu boy, Oğuzların Boz-Ok koluna mensup-

¹⁴⁴ Çıplak, *age*, s. 145.

¹⁴⁵ Bilgili, *age*, s. 174.

¹⁴⁶ Bk. Akgündüz, *age*, s. 205.

¹⁴⁷ Bilgili, *age*, s. 178.

¹⁴⁸ Bilgili, *age*, s. 179.

¹⁴⁹ TŞS, 331/24; Bilgili, *age*, s. 42.

tur.¹⁵⁰ Esenli Boyu, Tarsus'un batısında, Mersin'in kuzey kısmındaki bölgede yaşamaktaydı. Bu saha Esenli Boyu'na kışlak olarak verilmişti. Burası Esenli Köyü olarak bilinmektedir.

Tarsus Sancağı sınırları içerisinde yaşayan bir diğer Türkmen boyu da Orhan Beyli'dir. Bu boy, Tarsus'un Osmanlılar tarafından fethinden hemen sonra Ulaş Nâhiyesi'nde yaşamaktaydı. Daha sonra Orhan Beyli Boyu'nun, Mersin yakınlara yerleştirildiği anlaşılmaktadır.¹⁵¹ Bu boy da ismini, aynı adı taşıyan bir beyden almış olmalıdır. Orhan Beyli Boyu'na bağlı bazı kabilelerin Mersin kıyı şeridinden batıya doğru ilerleyerek bugünkü Erdemli İlçesi'nin bulunduğu yere kadar geldikleri ve ilçenin isminin de bu boya mensup birine izafe edildiği tahmin edilmektedir.

Türkmenler genellikle hayvancılıkla uğraştıkları için göçebe hayat tarzını benimsemişlerdi. Bu sebeple yaylak ve kışlak onların hayatında önemli bir yere sahiptir.¹⁵² Aynı durum Tarsus Türkmenleri için de geçerlidir. Varsaklar'a mensup aşiretlerin her birine ait yaylak ve kışlaklar bulunmaktaydı. Hayvanlarını otlatmak için yaz mevsiminin daha serin geçtiği Torosların sırtlarındaki yüksek yamaç ve düzlüklere çıkarlardı. Kış mevsiminde ise daha ılık yerler olan deniz kıyısındaki ovalık kesimlere inerlerdi. Genellikle Bolkar Dağı yaylak, Eserkef, Kusun Yurdu ve Tarsus'a yakın olan düzlük ve ılık yerler kışlak olarak kullanılmaktaydı.

Tarsus'un merkezinde yaşayan şehirli ve çiftçiler de genellikle Türkmenler gibi her yıl Toroslardaki yaylalara çıkarlardı. Mesela Şeyh Muhyiddin Zâviyesi'ne mensup halkın devlet tarafından tasdik edilmiş yaylaları vardı. Zâviye halkı, yaz aylarında Erfenk Yaylası'na çıkar, kışı ise şehir merkezinde geçirirdi.¹⁵³ Ancak zaruret halinde bazı grupların yaylaya çıkmasına izin verilmemiştir. Nitekim 25

¹⁵⁰ Bk. Akgündüz, *age*, s. 199.

¹⁵¹ Bilgili, *age*, s. 180.

¹⁵² Kışlak, Yörüklerin kışın hayvanlarını otlatmak ve sulamak için indikleri alçak ovalardır. Yaylak ise yazın, su ve bitkisinden insanlarla hayvanların istifade ettikleri yüksek ve serin yerlerdir. Bk. Akgündüz, *Osmanlı Kânunnâmeleri*, c. I, İstanbul 1990, s. 186.

¹⁵³ Bilgili, *age*, s. 360.

Mart 1568 tarihli bir fermanla, Tarsus Sancağı'nda bulunan Mine Limanı'na halk yaylaya göçtüktan sonra deniz yoluyla saldırılar olduğu için 20-30 hanenin limanı muhafaza etmeleri için yaylaya gönderilmemesi istenmiştir.¹⁵⁴ Yine vazifeleri gereği kale dizdârı ve muhafızları da yaylaya gidemezlerdi.¹⁵⁵

Osmanlı Devleti, Orta Toroslar'da yaşayan göçebe Türkmen gruplarını, XVII. yüzyılın sonlarında yerleşik hayata geçirmek için büyük çaba sarf etmiştir. Bu amaçla XVIII. asrın başlarında bazı aşiretler kendi yaylak ve kışlaklarında iskana tabi tutuldular. Tanzimat döneminde konar-göçerlerin iskanı konusunda daha sistemli çalışmalar yapılmış ve bunların büyük bir kısmı yaylak ve kışlaklara yerleştirilmiştir. Bu iskan teşebbüsleri, zaman zaman isyan hareketleriyle karşı karşıya kalmıştır. Ama devlet iskan politikasından vazgeçmemiş, isyan edenlerin bir kısmını Kıbrıs'a sürmüş, bir kısmını da cebir kullanarak ıslah etmeye çalışmıştır.¹⁵⁶

Günümüzde, Türkmenlerin (Yörüklerin) tamamına yakını yerleşik hayata geçmiştir. Ancak Toroslar'da hâlâ eski hayat tarzını devam ettiren, yaylak ve kışlaklarda göçebe olarak yaşayan bazı unsurlara rastlamak mümkündür.

b) Ermeniler

Tarsus'ta yaşayan gayrimüslim unsurlar içinde en kalabalık grubu Ermeniler teşkil etmekteydi. 1071 Malazgirt zaferinden sonra Kafkasya ve Doğu Anadolu'ya yapılan Selçuklu seferleri neticesinde Ermeniler, bu bölgeyi terk ederek Güney Anadolu ve özellikle de Kilikya'ya yerleşmek üzere göç ettiler.¹⁵⁷ Bu tarihlerde Kilikya'ya gelen Ermenilerin bir kısmının Tarsus ve çevresine yerleştikleri görülmektedir. Osmanlı öncesinde özellikle Namrun Kalesi'nde Ermenilerin yoğun olarak yaşadıkları bilinmektedir.¹⁵⁸

¹⁵⁴ Bk. Mühimme, 7, h. 1127.

¹⁵⁵ Evliya Çelebi, *age*, s. 191.

¹⁵⁶ Çabuk, "Yörükler", s. 433.

¹⁵⁷ Yınanç, Mükrimin Halil, "Ermeniye", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. IV, İstanbul 1964, s. 321.

¹⁵⁸ Turan, *age*, s. 452.

Osmanlılar, Tarsus'u fethettiklerinde şehir merkezindeki Ermeniler, kendilerine ait bir mahallede oturmaktaydılar.¹⁵⁹ Dağlık kesimlerde yaşayanlar ise Namarun, Gülek ve Sınap kalelerinde kale görevlisi olarak istihdam edildiler. Bu kalelerde ikamet eden Ermenilerin aynı zamanda kalelerin yakınındaki mezralarda bağları bulunmaktaydı.¹⁶⁰ 1890'lı yıllara ait Şer'iyye sicillerinde, Cingar Karyesi, Kızılyaka Mezrası ve Tekfur Karyesi'nde Ermenilere ait bağların kaydına rastlanması,¹⁶¹ XIX. yüzyılın sonlarında da kırsal kesimdeki Ermenilerin hâlâ buralarda yaşadıklarını ve daha çok bağcılık yaptıklarını düşündürmektedir. Bu dönemde kaleler harabe haline gelip işlevini yitirince muhtemelen bu kalelerdeki Ermeniler çevredeki mezralara yerleşmiştir.

XIX. asrın sonlarındaki arşiv kayıtlarından anlaşıldığına göre, bu dönemde Tarsus'ta yaşayan Ermenilerin kahir ekseriyeti Gregoryendir.¹⁶² Az bir kısmı ise Katolik mezhebindedir.¹⁶³ Hem Gregoryen, hem de Katolik Ermenilerin dinî ve kültürel faaliyetlerini yapabilecekleri ayrı ayrı kurumları bulunmaktaydı.¹⁶⁴

c) Rumlar

Tarsus'ta yaşayan bir diğer gayrimüslim grup da Rumlardır. Şer'iyye sicillerinde bu milletle ilgili kayıtlara sık sık rastlanmaktadır.¹⁶⁵ XIX. yüzyılın sonlarında şehirdeki Rumların bir kısmı Osmanlı tebaasıdır.¹⁶⁶ Diğer bir kısmı da

¹⁵⁹ TŞS, 330/11, 12, 13, 27, 34, 61, 63.

¹⁶⁰ Bilgili, *age*, s. 405.

¹⁶¹ TŞS, 330/8, 11, 34, 86.

¹⁶² TŞS, 330/8, 11, 12, 13, 32, 35, 44, 58, 61, 87, 97; 331/7, 27, 33, 36.

¹⁶³ TŞS, 330/43.

¹⁶⁴ Bk. TŞS, 330/97; Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3648.

¹⁶⁵ TŞS, 330/ 4, 5, 8, 9, 10, 11, 13, 15, 22, 28, 32, 33, 34, 36, 38, 50, 53, 54, 55, 64, 67, 68, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 89, 100, 107, 112; 331/4, 18.

¹⁶⁶ TŞS, 330/ 4, 5, 9, 10, 15, 22, 28, 32, 33, 36, 38, 50, 53, 54, 55, 64, 67, 68, 76, 77, 79, 80, 82, 83, 84, 86, 89, 100, 107, 112; 331/4, 18.

Yunan tebaasıdır.¹⁶⁷ Yunan tebaası Rumların, Tarsus'ta oturmalarına izin verilen müstememler olduğu anlaşılmaktadır.¹⁶⁸

Osmanlı tebaası olan Rumlar da kendi aralarında ikiye ayrılmaktadır: Birincisi “*teb‘a-i Devlet-i ‘Aliyye’nin Rum milletinden*” tabiri kullanılarak tarif edilenlerdir.¹⁶⁹ İkincisi ise “*teb‘a-i Devlet-i ‘Aliyye’nin Rum Katolik milletinden*” ifadesiyle tanımlananlardır.¹⁷⁰ Son terkipte de görüldüğü üzere ikinci kısmı oluşturanlar Katolik mezhebindedir. Birinci grubu oluşturanların hangi mezhebe mensup oldukları açıkça belirtilmemiştir. Bunların Ortodoks oldukları söylenebilir. Tarsus ve İçel’de yaşayan Rumların büyük bir kısmının Ortodoks olduğu bilinmektedir.¹⁷¹ XIX. yüzyılın sonlarına ait mahkeme kayıtlarının çoğunluğunun birinci gruba ait olmasına bakılırsa, bunların Ortodoks oldukları anlaşılır.¹⁷²

Tarsus’ta yaşayan Rumların Kapadokya bölgesinden geldikleri anlaşılmaktadır.¹⁷³ Nitekim 1890’lı yıllara ait Şer’iyye sicillerinde Niğde, Kayseri ve Aksaray’dan Tarsus’a Rum göçü olduğunu gösteren kayıtlar bulunmaktadır.¹⁷⁴

¹⁶⁷ TŞS, 330/ 8, 11, 13, 18, 34.

¹⁶⁸ Osmanlı ülkesinde oturmalarına izin verilen yabancı devlet tebaasına müstemem denir. Bk. Pakalın, *age*, c. II, s. 631.

¹⁶⁹ TŞS, 330/ 4, 5, 13, 22, 28, 32, 33, 50, 53, 54, 55, 64, 67, 68, 86, 89, 100, 107, 112; 331/4, 18.

¹⁷⁰ TŞS, 330/ 77, 80, 82, 87.

¹⁷¹ Yurt Ansiklopedisi, “İçel”, s. 3641.

¹⁷² Birinci grubu oluşturan kayıtlar için Bk. TŞS, 330/ 4, 5, 13, 22, 28, 32, 33, 50, 53, 54, 55, 64, 67, 68, 86, 89, 100, 107, 112; 331/4, 18; Katolik Rumlara ait olan kayıtlar için Bk. TŞS, 330/ 77, 80, 82, 87.

¹⁷³ TŞS, 330/50, 100; 331/ 18.

¹⁷⁴ “*Niğde Sancağı mahallâtından Kayabaşı Mahallesi’nden olup el-yevm Tarsus’ta Kızıl Murad Mahallesi’nde mukim Devlet-i ‘Aliyye teb‘asının Rum Milletinden...*” Bk. TŞS, 330/100; “*Tarsus tücceranından ve teb‘a-i Devlet-i ‘Aliyye’nin Rum Milletinden Kayserili olup...*” Bk. TŞS, 330/50; “*Konya Vilâyeti dahilinde Aksaray Kazası’nın ... karyesinden olup Camiu’n-Nur Mahallesinde mukim teb‘a-i Devlet-i ‘Aliyye’nin Rum milletinden...*” Bk. TŞS, 331/ 18.

Tarsus'ta bulunan Rumların daha çok ticaretle meşgul oldukları anlaşılmaktadır.¹⁷⁵ Bu sebeple onların birçoğu Câmîu'n-Nur mahallesinde oturuyordu.¹⁷⁶ Çünkü bu mahalle, ticaretin yoğun bir şekilde yapıldığı merkez mahalleydi. Rumlar, tüccar oldukları için varlıklı kişilerdi. Bu nedenle diğerleri sık sık onlardan borç almaktaydı. Şer'iyye sicillerindeki Rumlarla ilgili kayıtların büyük bir kısmı, onların diğer halka borç para verdiklerini, buna karşılık da borçluların bağ, bahçe, tarla ve evlerini rehin aldıklarını belgelemektedir.¹⁷⁷ Bu da borç alan kişilerin büyük bir kısmının tarımla uğraştığını ve borçlarına karşılık gelecek tarla, bağ, bahçe ve evlerinden başka her hangi bir varlığa sahip olmadıklarını göstermektedir.

XIX. asrın sonlarında Tarsus'ta Ortodoks Rumların bir kilisesi, iki erkek ve bir kız okulu vardı. Katoliklerin ise bir okulu bulunmaktaydı.¹⁷⁸

d) Mârûnîler

Tarsus'ta yaşayan diğer bir gayrimüslim unsur da Mârûnîlerdir. Mârûnîler, büyük bir bölümü Lübnan'da yaşayan Suriye kökenli Hıristiyan bir mezhebin mensuplarıdır.¹⁷⁹ Tarsus'ta bulunan Mârûnîlerin de Lübnan'dan geldiği anlaşılmaktadır.¹⁸⁰

Kendilerini Aziz Maron'a dayandıran Mârûnîler'in tarihi IV. yüzyılın sonuna kadar gitmektedir.¹⁸¹ V. asırda Suriye'nin Apemedia bölgesinde Aziz Maron'un kurduğu kiliseye bağlı olan Mârûnîler, diğer Hıristiyanlarla bir arada yaşamaktaydılar.¹⁸²

¹⁷⁵ TŞS, 330/4, 8, 11, 18, 28, 32, 34, 50, 54, 55, 83, 112.

¹⁷⁶ TŞS, 330/22, 28, 67, 112; 331/4, 18.

¹⁷⁷ TŞS, 330/4, 5, 22, 32, 50, 112.

¹⁷⁸ Öz, *age*, s. 41-43; Yurt Ansiklopedisi, "İçel", s. 3648.

¹⁷⁹ Pike, Royston, *Encyclopedia of Religion and Religions*, Great Britain 1915, p. 245; Gündüz, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998, s. 248; Mathews, Shailer, *A Dictionary of Religion and Ethics*, U.S.A., 1921, p. 272.

¹⁸⁰ TŞS, 330/59.

¹⁸¹ Gündüz, *age*, s. 248.

¹⁸² Weigel, Gustave, "Maronites", *Encyclopedia Britannica*, vol. XIV, U.S.A., 1970, p. 921.

Mârûnîler, Hz. İsa'nın şahsıyla ilgili tartışmalarda monoteizmi savunmaları sebebiyle 680 tarihinde yapılan İstanbul Konsili'nde Kilise'den dışlandılar. Daha sonra Roma ile birleşerek Katolik Mezhebi'ni benimsediler.¹⁸³

Müslümanlar, Suriye'yi fethedince buradan ayrılarak Lübnan taraflarına göç ettiler. Haçlı seferleri sırasında haçlılarla müttefik oldular. Abbâsî, Memlûk ve Osmanlı hakimiyeti altında yaşadılar. Dürzilerle işbirliği yaparak Osmanlı Devleti'ne karşı ayaklandılar. Daha sonra Dürzilerle Mârûnîler arasında çatışma çıktı. Bu çatışmalar 1860'da büyük bir Mârûnî kıyımıyla sonuçlandı.¹⁸⁴

Günümüzde Lübnan Devleti'nde yaşayan Hıristiyanların en kalabalık grubunu Mârûnîler oluşturmaktadır. Kendilerine ait bir patrikleri vardır. İbadetlerini Süryanice yapmaktadırlar.¹⁸⁵

Osmanlı Devleti'nde, Mârûnîler, “*teb‘a-i Devlet-i ‘Aliyye’nin Mârûnî milletinden*” diye tanımlanmıştır. Şer‘iyye sicillerindeki kayıtlara göre Tarsus’taki Mârûnîler’in Kızıl Murat ile Cami-i Cedid mahallelerinde oturdukları¹⁸⁶ ve genellikle ticaretle meşgul oldukları söylenebilir.¹⁸⁷

1890 yılında Tarsus’ta Mârûnîler’e ait küçük bir okul bulunuyordu. Bir papazın, bu okulda kırk öğrenciye eğitim verdiği bilinmektedir.¹⁸⁸ Ayrıca Cami-i Cedid Mahallesi’nde bir de kiliseleri vardı.¹⁸⁹

¹⁸³ Türk Ansiklopedisi, “Mârûnîler”, Milli Eğitim Basımevi, c. XXIII, Ankara 1976, s. 315; Sarıkçıoğlu, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002, s. 388.

¹⁸⁴ Kılıçoğlu, Safa-Aras, Nezihe-Devrim, Hakkı, “Mârûnîler”, *Meydan Larousse*, c. VIII, İstanbul 1988, s. 419.

¹⁸⁵ Sarıkçıoğlu, *age*, s. 388.

¹⁸⁶ “Medine-i Tarsus’un Kızıl Murad Mahallesi’nde sâkin teb‘a-i Devlet-i ‘Aliyye’nin Mârûnî milletinden...” Bk. TŞS, 330/59.

¹⁸⁷ TŞS, 330/14, 59.

¹⁸⁸ Yurt Ansiklopedisi, “İçel”, s. 3643

¹⁸⁹ Öz, *age*, s. 42-43.

Sonuç

Tarih boyunca siyasî, ticarî ve stratejik öneme sahip olan Tarsus'un ne zaman ve kimler tarafından kurulduğu kesin olarak tespit edilememekle birlikte, M.Ö. IX. yüzyıldan itibaren burada bir idare merkezinin var olduğu bilinmektedir. Kuruluşundan itibaren Tarsus, Asurlular, Mısırlılar, Hititler, Fenikeliler, Kilikyalılar, Pers İmparatorluğu, Makedonya Krallığı, Selekoslar ile Romalıların egemenliği altında kaldı. Daha sonra Müslümanlarla Bizans, Ermeni ve Haçlılar arasında birçok kez el değiştiren şehri, Yavuz Sultan Selim 1516'da Mısır seferi sırasında fethetti.

Müslümanların Tarsus'la temasları Hz. Ömer döneminde başlamasına rağmen, Müslümanlarla Bizans, Ermeni ve Haçlılar arasında sürekli el değiştirmesi şehrin İslamlaşmasını geciktirmiştir. Bu sebeple Tarsus'un Türk-İslam kenti hüviyetini kazanmaya başlaması ancak XIV. asırdan itibaren gerçekleşebilmiştir. Tam bir Türk-İslam şehri kimliğini yansıtır duruma gelmesi ise Osmanlılar döneminde olmuştur.

Tarsus sancağı, 1519 tarihinde üç nâhiyeden oluşuyordu. Daha sonra nâhiye sayısı altıya çıktı. 1850'li yıllarda sancağın idarî taksimatında büyük değişiklikler olduğu görülmektedir. Bu dönemde bir yandan yeni nâhiyeler kurulurken, bir yandan da Mersin sürekli büyümüş ve 1864'de Tarsus'tan ayrılarak kaza statüsüne yükseltilmiştir. Daha önce Tarsus'a bağlı olan Gökçeli ve Elvanlı nâhiyeleri de bu tarihte Mersin Kazası'na dahil edilmiştir. Bu değişikliklerden sonra Tarsus, merkez nâhiye, Kusun, Ulaş, Kuştemür, Tekeli, Namrun, Külek ve Canibşehir olmak üzere sekiz idarî birime ayrılmıştır.

Osmanlılar zamanında Tarsus nüfusunun büyük bir kısmı, Müslümanlardan müteşekkildi. Müslümanların kahir ekseriyeti ise Ramazan oğulları Beyliği'ne mensup olan Kusun, Ulaş, Kuştemür, Gökçeli, Elvanlı, Esenli ve Orhan Beyli boylarından oluşmaktaydı.

Osmanlılar döneminde Tarsus'ta Müslümanların yanında Ermeni, Rum ve Mârûnilere ait çeşitli etnik ve dinî gruplar da yaşamını sürdürmekteydi. Her grup,

dinî ve kültürel faaliyetlerini serbestçe kendilerine ait kurumlarında yapabilmekteydi. Böylece toplumun çeşitli dinî ve kültürel kesimleri kimliklerini koruyarak bir arada yaşama imkanı bulmaktaydı. Bu sebeple Osmanlı hakimiyetindeki Tarsus'ta ortaya konan çoğulculuğun, farklılıkların korunması ve sürdürülmesi anlayışına dayandığını, bu uygulamanın modern dönemler için de referans alınabilecek özellikler taşıdığını ifade etmek mümkün görünmektedir.

Kaynakça

Arşiv Belgeleri

Tarsus Şer'iyeye Sicilleri, Defter No: 330, 331.

Mühimme Defterleri: II, VI, VII, X, XIII, XXVI, XXXXIV.

Diğer Kaynaklar

AKGÜNDÜZ, Ahmet, *Osmanlı Kâunnâmeleri ve Hukukî Tahlilleri*, c. I, İstanbul 1990.

----, *Arşiv Belgeleri Işığında Tarsus Tarihi ve Eshâb-ı Kehf*, İstanbul 1993.

BAYRAK, M. Orhan, *Türkiye Tarihi Yerler Kılavuzu*, İstanbul 1992.

BAYATLI, Nilüfer, *XVI. Yüzyılda Musul Eyaleti*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1999.

BELÂZURİ, Ebu'l-Abbas Ahmet, *Fütûhu'l-Büldân*, Beyrut 1987.

BİLGİLİ, Ali Sinan, *Osmanlı Döneminde Tarsus Sancağı ve Tarsus Türkmenleri*, Ankara 2001.

BİNARK, İsmet, *Osmanlı Belgelerinde Ermeniler*, Ankara 1914.

CENGİZ, H. Erdoğan, *Ermeni Komitelerinin A'mâl ve Harekât-ı İhtilâliyesi*, Ankara 1983.

ÇABUK, Vahit, "Yörükler", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XIII, İstanbul 1986, s. 430-435.

ÇETİN, Osman, *Sicillere Göre Bursa'da İhtida Hareketleri ve Sosyal Sonuçları (1472-1909)*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1999.

ÇIPLAK, Mustafa Necati, *İçel Tarihi*, Ankara 1968.

DARKOT, Besim, "Külele", *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. VI, İstanbul 1967, s. 1075-1078.

- , “Mersin”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. VII, İstanbul 1972, s. 769-773.
- , “Tarsus”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XII, İstanbul 1974, s.18-24.
- DOĞRU, Halime, *XV.-XVI. Yüzyıllarda Sivrihisar Nâhiyesi*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992.
- EVLİYA ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, sad. Zuhûri Danişman, c. XIII, İstanbul 1971.
- GÖYÜNÇ, Nejat, *XVI. Yüzyılda Mardin Sancağı*, İstanbul 1969.
- , *Osmanlı İdaresinde Ermeniler*, İstanbul 1993.
- GÜMÜŞCÜ, Osman, *XVI. Yüzyıl Larende (Karaman) Kazasında Yerleşme ve Nüfus*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2001.
- GÜNALTAY, Şemseddin, *Yakın Şark IV Anadolu*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1989.
- GÜNDÜZ, Şinasi, *Din ve İnanç Sözlüğü*, Ankara 1998.
- HALAÇOĞLU, Yusuf, *XIV-XVII. Yüzyıllarda Osmanlılarda Devlet Teşkilatı ve Sosyal Yapı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1998.
- el-HAMEVÎ, Yâkût, *Mu'cemü'l-Büldân*, c. IV, Beyrut 1957.
- İŞILTAN, Fikret, “Me'mûn” *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. VII, İstanbul 1972, 693-700.
- İBNÜ'L-ESİR, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c. II, Beyrut, 1965.
- KATİP ÇELEBİ, *Cihânnümâ*, İbrahim Müteferrika Matbaası, İstanbul 1145.
- LAMMENS, H., “Suriye”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XI, İstanbul 1970, s. 51-64.
- MASTERS, Bruce, “Halep”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. XV, İstanbul 1997, s. 117-122.
- MATHEWS, Shailer, *A Dictionary of Religion and Ethics*, U.S.A., 1921.
- MEYDAN LAROUSSE “Mârûniler”, c. VIII, İstanbul 1988, s. 419.
- OCAK, A. Yaşar, “Zâviye”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XIII, İstanbul 1986, s. 468-476.
- ONUR, Hüdavendigar, *Ermeni Portreleri*, Burak Yayınları, İstanbul 1999.
- ORTAYLI, İlber, *Tanzimat Devrinde Osmanlı Mahalli İdareleri*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 2000.
- OSTROGORSKY, Georg, *Bizans Devleti Tarihi*, çev. Fikret İşıltan, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1981.

- ÖKE, Mim Kemal, *Yüzyılın Kan Davası Ermeni Sorunu (1914-1923)*, Aksoy Yayıncılık, İstanbul 2000.
- ÖZ, Hikmet, *Bilinmeyen Tarsus*, Ankara 1998.
- , *Tarsus Tarihi*, İstanbul 1991.
- ÖZGÜÇ, Tahsin, “Gözlükule Kazıları”, *Belleten* XI, sy: 41, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1947, s. 364-367.
- PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarihi Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, Milli Eğitim Basımevi, c. I-II, İstanbul 1971.
- PİKE, Royston, *Encyclopedia of Religion And Religions*, Great Britain, 1915.
- RAYMOND, Andre, *Osmanlı Döneminde Arap Kentleri*, çev. Ali Berktaç, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 2000.
- RUNCIMAN, Steven, *Haçlı Seferleri Tarihi*, çev. Fikret Işıltan, c. II, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1992, s. 24-25.
- SERTOĞLU, Mithat, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul 1986.
- SÜMER, Faruk, “Alaeddin Bey”, *Diyanet İslam Ansiklopedisi*, c. II, İstanbul 1989, s. 321-323.
- , “Oğuzlar”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. IX, İstanbul 1964, s. 378-387.
- , “Ramazan oğulları”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. IX, İstanbul 1964, s. 612-620.
- SARIKÇIOĞLU, Ekrem, *Başlangıçtan Günümüze Dinler Tarihi*, Isparta 2002.
- ŞEMSEDDİN SÂMÎ, “Tarsus”, *Kâmûsü'l-A'lam*, c. IV, İstanbul 1311 (1894).
- STRABON, *Coğrafya*, çev. Adnan Pekman, kitap XIV. bölüm II-IV, İstanbul 1981.
- T.H., “Yayla”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. XIII, İstanbul 1986, s. 360-361.
- TEXİER, Charles, *Küçük Asya Coğrafyası, Tarihi ve Arkeolojisi*, çev. Ali Suad, c. III, Ankara 2002.
- TURAN, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye Tarihi*, Turan Neşriyat, İstanbul 1984.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, “Mârûniler”, Milli Eğitim Basımevi, c. XXIII, Ankara 1976, s. 315.
- TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, “Tarsus”, Milli Eğitim Basımevi, c. XXX, Ankara 1981, s. 467-470.
- UZUNÇARŞILI, İ.H., *Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal*, Ankara 1970.

- WEİGEL, Gustave, “Maronites”, *Encyclopedia Britannica*, vol. XIV, U.S.A., 1970.
- YALMAN (YALGIN), Ali Rıza, *Cenupta Türkmen Oymakları*, I-II, Ankara 2000.
- YEDİYILDIZ, Bahaeddin, *Ordu Kazası Sosyal Tarihi*, Ankara 1985.
- YENİ TÜRK ANSİKLOPEDİSİ, “Tarsus”, Ötüken Neşriyat, c. X, İstanbul 1995, s. 3984-3986.
- YİNANÇ, Mükrimin Halil, “Ermeniye”, *İslam Ansiklopedisi*, Milli Eğitim Basımevi, c. IV, İstanbul 1964, s. 317-327.
- YİNANÇ, Refet, “Selçuklular ve Osmanlıların İlk Dönemlerinde Ermeniler”, *Türk Tarihinde Ermeni Sempozyumu Tebliğler ve Panel Konuşmaları*, Manisa 1983, s. 67-74.
- YOLALICI, M. Emin, *XIX. Yüzyılda Canik Sancağı*, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- YURT ANSİKLOPEDİSİ, “İçel”, Anadolu Yayıncılık, c. V, İstanbul 1982, s. 3617-3764.